

Mystieke antropologie in het zestiende-eeuwse traktaat *Vanden tempel onser sielen*

Renske VAN NIE

Abstract

This article discusses the mystical anthropology in the 16th-century mystical Dutch treatise *The Temple of Our Souls*. This book was published as a part of the Catholic Reformation. The allegedly female author of the *Temple* has remained anonymous. The *Temple* describes the human being in his immediate relationship to God. Based on the structure of the liturgy and with a positive portrayal of mankind, the text focuses on the obligatory and successive states in the path to mystical union with God through Christ. Among the most important anthropological concepts are the tripartition of man in body, soul and spirit, as well as the ‘ground’ of the soul, through which mystical union is possible.

INLEIDING

In 1543 drukt Simon Cock in Antwerpen het mystieke traktaat *Vanden tempel onser sielen* (verder afgekort als ‘Tempel’). Het boekje bevat, zo stelt de titelpagina, “devote oeffeningen”, waarmee de mens zijn ziel voor kan bereiden op de inwoning van God: “hoe wi dyen [de menselijke ziel, RLN] sullen bereyden/ ende alle hoochtiden des iaers gheestelick daer in begaen/ alsoe dat God altijd in ons wonen mach.”¹ Centraal in deze vrome oefeningen staat de innerlijke viering van de liturgische hoogfeesten. De laatste moeten op zodanige wijze beleefd worden dat God te allen tijde in de menselijke ziel kan wonen. De *Tempel* is dus bedoeld als een vormend boek, waarin de lezer zich kan voorbereiden op de mystieke vereniging met God. Aan de hand van de hoogtepunten van het liturgisch, dat wil zeggen, kerkelijk jaar, wordt de lezer aangemoedigd feesten als Kerstmis, Pasen en Pinksteren vooral innerlijk te beleven en zich met God te verenigen.

De voorbereiding op en beleving van een inwendige ontmoeting tussen mens en God, mag wel beschouwd worden als het belangrijkste thema van de laatmiddeleeuwse *Tempel*. De uiteenzettingen over de mens, die geschapen is om God in zichzelf te ontmoeten, vormen een belangrijk onderdeel van het traktaat.²

Het voorliggende artikel zal nader ingaan op de visie op de mens in zijn relatie tot God zoals die in de *Tempel* naar voren komt. Aan de hand van een

¹ Voorblad *Vanden tempel onser sielen* (Antwerpen, Simon Cock, 1543). Exemplaar: Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, 3113 i 13.

² Vgl. *Tempel*, kapittel I, f.16r-f21r.

nauwgezette analyse van de eerste zeven hoofdstukken van het traktaat wordt duidelijk hoe de mens – met heel zijn lichaam, ziel en geest – geschapen is en wat dit voor gevolgen heeft voor de inwoning van God in de mens.³ Zo hoopt dit artikel een nauwkeurige beschrijving te geven van een tekstuele representant van het laatmiddeleeuws gedachtegoed over de mens en diens ingeschapen verhouding tot God. Om dit beeld helder en duidelijk neer te zetten, zal allereerst de ontstaanscontext en de mystieke en theologische achtergrond van de *Tempel* geschetst worden. Daarna wordt het begrip ‘mystieke antropologie’ nader gedefinieerd.

Op deze inkadering van het traktaat en de bespreking van de theoretische achtergrond van de mystieke antropologie volgt een thematische bespreking van de eerste zeven hoofdstukken van de *Tempel*.

VANDEN TEMPEL ONSER SIELEN

In 1543 is de reformatie in volle gang. Het is bijna dertig jaar geleden dat Luther voor het eerst openlijk de rooms-katholieke kerk bekritiseerde. De grote reformators staan volop in de belangstelling; Luther is bezig met de voltooiing van zijn bijbelvertaling, Calvijn en Zwingli beginnen hun werk als reformators in Genève en Zürich. Dit zijn de jaren voor het Concilie van Trente (1545-1563), de grote vergadering waarin de rooms-katholieke kerk haar strategie en reactie ten aanzien van de beweging van de reformatie bepaalt en vastlegt.

Voor het concilie begint zijn er echter al tal van kleine initiatieven binnen de rooms-katholieke kerk, die als doel hebben de gelovigen op het juiste pad te houden en die een andere kant van de rooms-katholieke traditie belichten. Er wordt niet gewezen naar de misstanden die Luther benoemt, maar naar de rijke geschiedenis van de kerk en de aandacht voor de persoonlijke relatie tussen mens en God.

De Keulse kartuizers zijn één van de vele initiatiefnemers. De monniken editeren en verspreiden zowel contemporaine mystieke teksten als middeleeuwse mystieke geschriften van beroemde mystici als Heinrich Seuse, Johannes Tauler en Jan van Ruusbroec. Eén van de beroemdste en meest succesvolle uitgaven van de kartuizers is het in 1535 voor het eerst verschenen boekje *Die Evangelische Peerle* (verder afgekort als ‘Peerle’). Een ander voorbeeld van de Keulse publicaties is *Vanden tempel onser sielen*.⁴

³ De keuze voor een bespreking van de eerste zeven hoofdstukken wordt in de vierde paragraaf van dit artikel uitgelegd.

⁴ Er zijn talloze standaardwerken over de historische loop van de reformatie. Ik noem hier als voorbeelden Evan Cameron, *The European Reformation*, 2e druk (Oxford, Oxford University Press, 2012) en Carter Lindberg, *The European Reformations*. 2e druk (Wiley-Blackwell, 2010). Over de activiteiten van de Keulse kartuizers, vgl. Gérard Chaix, *Réforme et Contre-réforme catholiques. Recherches sur la chartreuse de Cologne du XVIe siècle (Analecta Cartusiana, 80)*, 3 dln (Salzbourg, 1981)..

Op het voorblad van de *Tempel*, die acht jaar na de eerste druk van de *Peerle* verschijnt, staat vermeld: “Ghemaect door eenen religiosen ende verlichten mensche die de Evangelische Peerle oock ghemaect heeft.”⁵ De naam van de auteur wordt niet genoemd, ook niet in de inleidingen van beide werken. In een latere druk uit 1542 wordt in inleiding van de *Peerle* wel vermeld dat een vrouw het werk geschreven heeft. De inleider weet wie zij is, maar zij wenst anoniem te blijven.⁶

De anonimiteit van de schrijfster van beide werken is tot op de dag van vandaag behouden gebleven, ondanks de inspanningen van de onderzoekers van het Ruusbroecgenootschap.⁷ Toch kon in 2007 een mogelijke herkomst van de *Peerle* en de *Tempel* aangewezen worden. Hans Kienhorst was in staat het enig overgebleven handschriftelijk fragment van de *Peerle* te verbinden aan het Sint-Agnesklooster in Arnhem.⁸ Hoewel niet met zekerheid gesteld kan worden dat de *Peerle* door (één van de) reguliere kanunnikessen van Sint-Agnes opgesteld is, heeft de tekst dezelfde kenmerkende spiritualiteit als de *Tempel* en de verzameling Middelnederlandse preken die nu bekend staan als de ‘Arnhemse mystieke preken’. Het manuscript dat de collectie bevat dateert van omstreeks 1560 en telt maar liefst 162 preken. Daarmee is de verzameling vooralsnog de grootste prekencollectie in het Middelnederlands.⁹

De Arnhemse spiritualiteit kan wel samengevat worden aan de hand van drie opvallende karakteristieken.¹⁰ Allereerst wordt in de twee boeken en de prekenverzameling sterk de nadruk gelegd op een mystieke *imitatio Christi*. Een intense, innerlijk beleefde navolging van Christus moet uitmonden in een vereniging met God.

⁵ Voorblad *Vanden tempel onser sielen*. De editeur van de *Evangelische peerle* is de Keulse kartuizer Dirk Loer. De *Tempel* wordt ingeleid door Nicolaus van Esch, die in nauw contact stond met de kartuizers en priester was van het begijnhof in Diest.

⁶ De inleiding van de *Peerle* van 1542 wordt niet geschreven door de oorspronkelijke kartuizer-editeur Loer, maar door Nicolaus van Esch. Voor een volledige bespreking van de auteursproblematiek, zie het artikel van Kees Schepers over de identiteit van de auteur van de *Peerle*: KEES SCHEPERS, ‘Wat zeggen de vroegste edities over de auteur van Die evangelische Peerle’. In: Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, vol. 129, no. 1 (2013), p 26-54.

⁷ Vgl. o.a.: J. HUYBEN & L. REYBENS, ‘Nog een vergeten mystieke grootheid, de schrijfster der *Evangelische Peerle*’. In: *Ons Geestelijk Erf*, 128, 52-75. ALBERT AMPE, ‘Kritische kanttekeningen bij de *Evangelische Peerle*, s.v. ‘De verhouding van Van Essche tot Oosterwijk’, in: *Ons Geestelijk Erf*, 25 (1951), p. 160-175. ALBERT AMPE (ed. en red.), *Den tempel onser sielen* (Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, 1968). ALBERT AMPE, *Die evangelische peerle*, onuitgegeven editie met inleiding (zonder titelpagina), ex. Ruusbroecgenootschap, Antwerpen. P.J. BEGHEYN, ‘Is Reinalda van Eymeren, zuster in het St. Agnietenklooster te Arnhem, en oud-tante van Petrus Canisius, de schrijfster de *Evangelische Peerle*?’. In: *Ons Geestelijk Erf*, 1971, 339-375. P.J. BEGHEYN, ‘Die evangelische peerle, nieuwe gegevens over auteur en invloed’. In: *Ons Geestelijk Erf*, 63 (1989), 170-189.

⁸ HANS KIENHORST, ‘Meer mystiek uit het Arnhemse Agnietenklooster. De handschriften Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 51 en 133 H 13’. In: Jos Biemans et.al. (red), *Manuscripten en Miniaturen*. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek (*Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*, Nieuwe Reeks, Deel 8, Zutphen, 2007) 201-215.

⁹ Vgl. KEES SCHEPERS, ‘Het verborgen leven van de zusters Agnieten’, in: *Ons Geestelijk Erf*, 79, no. 3 (2008), 285-316, hier p. 294. Vgl. ook KIENHORST, 2007, 214.

¹⁰ De inhoud van deze alinea is ontleend aan het artikel van SCHEPERS, 2008, 305 e.v.

Daarnaast wordt de spiritualiteit van de *Peerle*, *Tempel* en de Arnhemse preken gekenmerkt door een synthese van twee mystieke stromingen; de Brabantse en de Rijnlandse mystiek. Het gedachtegoed van Jan van Ruusbroec, wiens werk het hoogtepunt vormde van de Brabantse mystiek, is volop aanwezig in de boeken en de preken. Maar ook de speculatieve mystiek van Meister Eckhart en Johannes Tauler heeft een grote invloed gehad op de Arnhemse spiritualiteit.

Het derde gedeelde kenmerk van de *Peerle*, de *Tempel* en de prekencollectie is het sterke accent op een mystieke beleving van de liturgie. In de drie teksten wordt keer op keer benadrukt dat de menselijke ziel de vervolmaking van de kerk – de tempel – is. In de mens en niet in de kerk, vindt de voltooiing van de liturgie plaats, zodat God in de mens geboren kan worden. Het mystiek beleven van de liturgische feesten versterkt de navolging van Christus en maakt de mens gereed voor de vereniging met God.

De *Tempel* sluit naadloos aan bij de spiritualiteit zoals die in de Arnhemse teksten naar voren komt. Dat blijkt al uit de titel van het traktaat. Het liturgisch jaar vormt de basis voor het structuur van de tekst. Het traktaat opent met een proloog en enkele voorbereidende oefeningen. Bij wijze van inleiding in het onderwerp beschrijven de eerste acht hoofdstukken de relatie tussen God en mens en de schepping van de menselijke ziel als tempel.¹¹ Dan vervolgt de *Tempel* met een bespreking van alle liturgische hoogtepunten. Achtereenvolgens wordt de mystieke *imitatio Christi* aan de hand van onder andere de volgende feesten besproken: Allerheiligen, Advent, Kerstmis, Driekoningen, Maria Lichtmis, Maria Boodschap, een lange sequentie voor de vastentijd, Goede Vrijdag, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren, het feest van de Drieuldigheid, en Sacramentsdag.¹²

Grote delen van het traktaat zijn ontleend zijn aan andere mystici. De auteur verzamelt teksten van onder andere Ruusbroec, Meister Eckhart en Bernardus van Clairvaux en herschikt ze naar believen. Langere passages of enkele zinnen worden zonder bronvermelding geciteerd of geparafraseerd.¹³ Evenwel lijken de teksten naadloos op elkaar aan te sluiten en blijft de kerngedachte van de *Tempel* altijd op de achtergrond aanwezig.

Het mag duidelijk zijn dat de *Tempel* een tekst is met een doorgaans heldere structuur, die opgebouwd is rond een duidelijk geformuleerd thema. De grondgedachte van het traktaat – de menselijke ziel is geschapen om door God bewoond te worden en waarin het liturgische feest op geestelijke wijze gevierd

¹¹ Dit meent ook Ampe in zijn editie van de *Tempel*. Vgl. AMPE, 1968, 63 e.v.

¹² In deze lijst zijn niet alle feesten en bijbehorende hoofdstukken opgenomen.

¹³ In zijn onderzoek heeft Albert Ampe veel van de gebruikte teksten kunnen herleiden tot een eerdere bron. Vgl. AMPE, 1968, m.n. 73-103.

wordt – keert in elk kapittel terug. De variatie is veeleer te vinden in de verschillende bijbellezingen en karakteristieken van elk feest.¹⁴

MYSTIEKE ANTROPOLOGIE

Er zijn handboeken, zo niet bibliotheken vol geschreven over de betekenis van de begrippen *mystiek* en *antropologie*. Daarom zal op deze plaats geen uitgebreide poging gedaan worden beide termen – opnieuw – te definiëren. Maar omdat de woorden ‘mystieke antropologie’ al een aantal keren gevallen zijn, is het nodig om een korte en heldere verklaring te geven over wat er met deze uitdrukking bedoeld wordt. Het begrip *antropologie* heeft zijn oorsprong in het Griekse *ἄνθρωπος*, *antropos*, dat mens of mensheid betekent. Het studie-object van de antropologie, zo kunnen we op basis van de etymologie concluderen, is de mens of de mensheid. Dit wordt onderschreven door internationale verenigingen en instituten voor antropologisch onderzoek.¹⁵ Antropologie is een overkoepelend begrip: er bestaan verschillende onderzoeksgebieden binnen de antropologie, zoals culturele en biologische antropologie.¹⁶ Sociaal-culturele antropologie focust zich op “social patterns and practices across cultures”, terwijl de biologisch-antropoloog zich bezig houdt met de vraag “how humans adapt to diverse environments.”¹⁷

De betekenis van het begrip *mystiek* is niet direct te herleiden tot haar afkomst. Aan de basis van het woord ligt het Griekse *μύω*, *muo* dat sluiten van de ogen en de mond betekent. Verwant aan *muo* zijn het werkwoord *mueo*, inwijden in de mysteriën en het bijvoeglijk naamwoord *mustikos*, met de betekenis verbonden met de mysteriën, waarin men wordt ingewijd (*mustès*, *mustagogos*, *mustagogia*).¹⁸ Afgaand op de etymologie is *mystiek* bijgevolg verbonden met verborgenheid, geheimzinnigheid en een zekere vorm van geslotenheid.¹⁹ Tot in de zeventiende eeuw heeft *mystiek*, als bijvoeglijk naam-

¹⁴ Zo kan het gebeuren dat Kerstmis (geboorte van Christus) en Pasen (sterven van Christus en opstanding uit de dood) een heel eigen benadering krijgen, hoewel het basismotief van het traktaat grotendeels onveranderd blijft.

¹⁵ De American Anthropological Association stelt op haar website: “Anthropology is the study of humans, past and present.” Via <http://www.aaanet.org/about/WhatisAnthropology.cfm>, 5 augustus 2015.

De Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland definieert antropologie als “the study of humankind.” Via <https://www.therai.org.uk/about-the-rai/history>, 5 augustus 2015. Op de website van de Nederlandse Antropologen Beroepsvereniging schrijft dr. Vincent de Rooij, docent Sociologie en Antropologie aan de Universiteit van Amsterdam dat antropologie “letterlijk studie of wetenschap van de mens [betekent].” Via <http://antropologen.nl/wat-is-antropologie-deel-1/>, 5 augustus 2015.

¹⁶ Dit is geen volledige lijst. Vincent van Rooij publiceert bijvoorbeeld op het snijvlak van antropologie en linguïstiek. Zie <http://www.uva.nl/over-de-uva/organisatie/medewerkers/content/r/o/v.a.derooij/v.a.de-rooij.html>, 5 augustus 2015.

¹⁷ Via <http://www.aaanet.org/about/WhatisAnthropology.cfm>, 5 augustus 2015.

¹⁸ KEES WAAIJMAN, *Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden* (Kok/Carmelitana, Kampen/Gent, 2000), 353.

¹⁹ Met name de eerste betekenis “het sluiten van de ogen en de mond” wijst op daarop.

woord, vooral deze betekenis. Pas daarna komt het substantief *mystiek* in zwang.²⁰

Sinds de vijfde eeuw wordt in het christendom het begrip *mystiek* sterk verbonden met spiritualiteit en geloofsbeleving. Zowel *mystiek* als *spiritualiteit* beschrijven, zo schrijft Denys Turner met de woorden van Bonaventura, de reis van de ziel naar God.²¹ Daarbij moet opgemerkt worden dat de mystieke traditie een onderdeel vormt van de zeer omvangrijke en vele facetten bevattende christelijke spiritualiteit.²²

In het eerste deel van zijn toonaangevende reeks *The Presence of God: A History of Western Christian Mysticism* presenteert Bernard McGinn een definitie van dat wat hij als mystiek begrijpt:

“the mystical element in Christianity is that part of its belief and practices that concerns the preparation for, the consciousness of, and the reaction to what can be described as the immediate or direct presence of God.”²³

De opgang naar, het besef van en de reactie op de directe, onbemiddelde aanwezigheid van God vindt plaats in het innerlijk van de mens. Mystiek in christelijke zin behelst dan zowel de ervaring van de aanwezigheid van God in het innerlijk van de mens, als de voorbereiding en de reactie daarop. Ook in de korte formulering van Kees Schepers over wat mystiek inhoudt, wordt vooral de mogelijkheid van de ervaring benadrukt:

“Volgens de mystieke traditie binnen het christendom is de mens begiftigd met geestelijke vermogens die op het diepste niveau de potentie bezitten aan de eeuwig transcendente God in de ervaring te raken of zelfs aan het leven in God in de beleving deel te nemen.”²⁴

De mogelijkheid van een godsbeleving, het ervaren van de onmiddellijke aanwezigheid van God en de weg daarnaartoe zijn alle domeinen van de mystiek; *mystiek* behelst het volledige “ontmoetingsgebeuren tussen God en mens”.²⁵

Op grond van de hier gegeven definities van de begrippen *antropologie* en *mystiek* kan afgeleid worden dat mystieke antropologie de mens bestudeert in relatie tot de onmiddellijke godservaring. De mens in zijn hoedanigheid als

²⁰ Vgl. WAAIJMAN, 2000, 350 en lemma *mystic* in the Oxford Dictionary. Via <http://www.oxforddictionaries.com/>, 5 augustus 2015.

²¹ DENYS TURNER, *The Darkness of God. Negativity in Christian Mysticism* (Cambridge University Press, Cambridge, 1995), 3. Zie ook: MARK MCINTOSH, *Mystical Theology* (Blackwell, Oxford, 1998), 30-34.

²² WAAIJMAN, 2000, 355.

²³ BERNARD MCGINN, *The Foundations of Mysticism. The Presence of God: A History of Western Christian Mysticism*, vol. I (Crossroad, New York, 1995), xvii.

²⁴ SCHEPERS, 2008, p.305.

²⁵ WAAIJMAN, 2000, 355.

plek van de innerlijke ontmoeting is onderzoeksobject, net als zijn handelingen die voorbereiden op de beleving van een transcendente God en de reactie van de mens op de vereniging.²⁶

De opvattingen over de mens als plaats van innerlijke godsontmoeting zijn in de loop van de eeuwen sterk gewijzigd. Middeleeuwse opvattingen over de mens als vehikel van godsbeleving staan ver af van de moderne psychologie, die misschien de processen in het menselijk brein voor, tijdens en na een mystieke ervaring zou benadrukken. Daarom is het noodzakelijk hier kort in te gaan op het gedachtegoed dat ten grondslag ligt aan de opvattingen over de innerlijke vereniging zoals die wordt voorgesteld in de *Tempel*.

Het eerste en meest belangrijke uitgangspunt voor de auteur van de *Tempel* is dat de mens door God is geschapen en wel naar Gods evenbeeld.²⁷ Het menselijk lichaam wordt gevormd uit stof, uit aarde, maar de ziel van de mens vindt zijn oorsprong en levensadem in God.²⁸ God en mens hebben dientengevolge een directe en onuitwisbare relatie, waarvan het zwaartepunt in de essentie, in het wezen van de mens ligt. Dit wezen is het deel van de mens dat het dichtst bij God staat en het meest op God lijkt. Van daaruit is een ontmoeting met God mogelijk.

De aanwezigheid van iets wezenlijks in de mens, dat dicht bij God staat, impliceert dat er ook minder wezenlijke dingen in de mens zijn, die verder van God af staan. Daar vloeit een hiërarchisch denken uit voort, dat vorm krijgt in de idee dat de mens in drie delen geschapen is; lichaam, ziel en geest.²⁹ De laatste krijgt de hoogste positie in de ingeschapen hiërarchie: de essentie van de mens ligt in zijn geest besloten. Maar alle drie de delen zijn nodig om God in het wezen te ontmoeten. De verhouding tussen lichaam, ziel en geest, die met elkaar verweven zijn, beïnvloedt alle gedragingen en gevoelens van de mens, en niet in het minst de persoonlijke relatie tot God.

In de *Tempel* is echter geen sprake van gevoelens of emoties, maar van vermogens (ook wel krachten of faculteiten, van het Latijnse *facultas*). De menselijke vermogens worden verbonden met de hiërarchische structuur van lichaam, ziel en geest. De vermogens van het lichaam zijn onontbeerlijk voor de mens, net zoals de krachten van de ziel. Maar deze staan in lager aanzien dan de hoogste geestelijke vermogens. De drie belangrijkste faculteiten van de geest weerspiegelen de drie-ene God, een idee dat aansluit bij Augustinus'

²⁶ De begrippen "onmiddellijke godservaring", "innerlijke ontmoeting", "beleving van een transcendente God" en "vereniging" worden hier als synoniem gebruikt. Om praktische redenen worden de verschillen en overeenkomsten tussen deze concepten niet verder besproken.

²⁷ Genesis 1,28.

²⁸ Genesis 2,7.

²⁹ Vgl. Lucas 1, 46-47, Hebrëeën 4, 12 en 1 Thessalonicenzen 5,23. Een inleiding in deze materie biedt het artikel van Jos DECORTE: 'Naar Zijn beeld en gelijkenis: de ziel. In: STOFFERS (red.), *De middeleeuwse ideeënwereld 1000-1300* (Open Universiteit/Verloren, Heerlen/Hilversum, 1994), p. 201-232.

verhandeling over de triniteit: *De Trinitate*.³⁰ Daarin wordt onderscheid gemaakt tussen *memoria* (geheugen, de Vader), *intellectus* (verstand, de Zoon) en *voluntas* (wil, de Heilige Geest). Het belang van de voorbereiding van deze drie vermogens op een vereniging met God komt telkens terug in de *Tempel*. En niet zonder reden, want het ervaren van de onmiddellijke aanwezigheid van God kan pas dan gebeuren, als de mens het geheel van zijn vermogens in zijn wezen heeft verenigd. Vanuit die verbinding, gelegen in het wezen van de mens, is een ontmoeting met God mogelijk.

Voor de lezer lijken de bovenstaande alinea's misschien meer op een uitleg van middeleeuwse psychologie dan op een inleiding in een analyse van de mystieke antropologie in de *Tempel*. Dat is onvermijdelijk. Dit artikel heeft als doel de mens in zijn relatie tot een potentiële vereniging met God te bestuderen. De relatie van de mens tot God is een grotendeels spirituele, geestelijke relatie en ook de godservaring vindt plaats in het innerlijk van de mens. Daarom is dit accent op de eigenschappen van de mens en de menselijke geest zeer op zijn plaats.

MYSTIEKE ANTROPOLOGIE IN DE *TEMPEL ONSER SIELEN*

In de paragraaf over de inhoud van het traktaat kwam al kort aan bod dat de eerste acht hoofdstukken van de *Tempel* als inleiding op de rest van het werk fungeren. Thema van het eerste hoofdstuk is de schepping van de mens en de mogelijkheid om met God verenigd te worden door de ingeschapen zielstempel. Het tweede en derde kapittel gaan in op de zondeval en de verwoesting van Gods woonplaats in de ziel. Hoofdstuk vier tot en met zeven bespreken het herstel van de zielstempel door Christus' dood. In zijn mystieke navolging van Christus werkt de mens actief aan het reinigen van zijn ziel en offert hij zichzelf aan God. Het achtste kapittel vormt, zoals eerder gezegd, de schakel tussen inleiding en begin van het liturgisch deel van het traktaat.

Aan de hand van de drie sleutelmomenten in de heilsgeschiedenis – de schepping van de mens door God, de zondeval en het herstel van de menselijke ziel door Christus – zal de mystieke antropologie in de *Tempel* besproken worden. De schepping krijgt daarbij de meeste aandacht, omdat in dit hoofdstuk het mystieke mensbeeld het sterkst naar voren komt.

³⁰ Met name het negende en tiende deel van dit boek gaan over de driedelige structuur van de mens en de menselijke geest. Vgl. voor een uitgebreide bespreking JOHANNES BRACHTENDORF, *Die Struktur des menschlichen Geistes nach Augustinus. Selbstreflexion und Erkenntnis Gottes in De Trinitate*. (Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2000), hier 118-141.

DE SCHEPPING VAN DE MENS

Het traktaat opent direct met verwijzing naar de tempelfunctie van de menselijke ziel. Een citaat uit Spreuken geeft de aanleiding voor Gods inwonen in de ziel: “Die eeuwige Wijsheyt heeft hem selven een huys ghemaect ende uitgehouden seven calomnen. Dit huys is die redelike siel [...]”³¹ En het huis is gemaakt uit de berg van de eeuwigheid; uit de almachtige afgrondelijkheid van de Vader, de voorzienende wijsheid van de Zoon en de overvloedige rijkdom van de Drieëenheid. Ze is een “alte bequamen wooninghe zijnre edelre Godheyt”, ‘een zeer gerieflijke woning voor zijn edele Godheid’. God, in al zijn transcendentie eindeloos verheven boven de mens, blijft niet in zichzelf, maar woont in de ziel van de mens.³²

Direct wordt duidelijk gemaakt dat Gods inwoning ook iets van de mens vraagt; “waer een reyn consciencie is, daer is die setel gods.”³³ De zetel van God is daar, waar een zuiver geweten is. De mens moet dus een zuiver geweten hebben, iets waar hij voor de zondeval over beschikt. Na de zondeval zal dat veranderen.

Nu vastgesteld is dat het huis van de eeuwige wijsheid de zielstempel is, worden de zeven zuilen geduid die de wijsheid uitgehouden heeft. Dat gebeurt in twee fases. Eerst wordt de betekenis van de pilaren uitgelegd, vervolgens de voet waar ze op rusten: “Daer die calomnen mede onderhouden werden [...]”³⁴ In beide duidingen zijn eerst drie pilaren, daarna de andere vier object van interpretatie. De eerste drie zuilen worden geïnterpreteerd als de “drie crachten der sielen, die daer zijn een camer der heyligher Drieuldicheyt,” waar de Triniteit in woont en leeft, voedsel en onderhoud voor de menselijke ziel is.³⁵ Er wordt niet vermeld welke drie zielsvermogens dit zijn, hoewel de kans bestaat dat deze het geheugen, het verstand en de wil betreffen.³⁶ De andere vier zuilen zijn de vier elementen, “daer dat lichaem af te samen gheset is [...]”³⁷ Het is onduidelijk of hier bedoeld wordt op de vier elementen aarde, lucht, water en vuur of dat het om de vier humoren bloed, gele gal, zwarte gal en slijm gaat. Aangezien er geen nadere uitleg wordt gegeven, er geen duide-

³¹ *Vanden tempel onser sielen*, f16r. God wordt hier geïnterpreteerd als de eeuwige wijsheid, een in de middeleeuwen bekende aanname, vooral waar het Christus betreft. Dit blijkt ook uit het vervolg van de tekst. Vgl. AMPE, 1968, 225 e.v..

³² *Vanden tempel onser sielen*, f. 16r. Zie ook AMPE, 1968, 106.

³³ *Vanden tempel onser sielen*, f16v.

³⁴ *Ibid.*, f.16v.

³⁵ *Ibid.*, f.16v.

³⁶ Vgl. de vorige paragraaf van dit artikel over mystieke antropologie. Daar was sprake van de drie hoogste vermogens van de geest. De auteur van de *Tempel* gebruikt echter de term ‘ziel’ niet alleen om de ziel aan te spreken, maar ook de eenheid van ziel en geest tegenover het lichaam. Dat bemoeilijkt een eenduidige interpretatie. Vgl. voetnoot 41. Vgl. ook Jos Alaerts s.j. Rob Faesen s.j., *De tempel van onze ziel* (Uitgeverij Averbode, Averbode, 2014), 22-23.

³⁷ *Vanden tempel onser sielen*, f. 16v.

lijke aanwijzingen voor een interpretatie zijn en de thematiek niet terugkeert in het hele traktaat, kan hierover geen uitsluitsel gegeven worden.

De zeven pilaren rusten op zeven voetstukken. Dat “zijn die drie godlike duechden ende die vier principael duechden.”³⁸ De goddelijke deugden zijn geloof, hoop en liefde, die de geest met God verenigen en godvormig, dat wil zeggen, op God gelijkend, maken. Door een vast geloof woont de ziel in God, die op zijn beurt in de ziel woont. Zodoende is de ziel in staat aan haar wezen te geraken.³⁹ Door hoop en liefde blijft de ziel in God, en overwint zij al het aardse.⁴⁰ De uitoefening van de deugden geloof, hoop en liefde versterkt dus de inwoning van God in de ziel en andersom.

De tekst vervolgt met een samenvatting van de functie van de deugden: “Dese drie godlike duechden zijn als drie colommen, die den geest, dat overste deel des tempels, in God vereenigen ende vast maken [...]”⁴¹ De voetstukken van de pilaren begeleiden in hun werken de geest omhoog naar God en maken de geest vast aan God. Wordt de tempel eerder nog als ‘ziel’ aangeduid, hier wordt duidelijk dat de ‘geest’ deel uitmaakt van de ziel en er mee verweven is. Geest en ziel staan niet los van elkaar, maar zijn met elkaar verweven. Wel staat de geest hoger in de hiërarchie dan de ziel. In de uitdrukking ‘tempel van de ziel’ mag er daarom vanuit gegaan worden dat er in de tempel een hiërarchie aanwezig is.

De vier voetstukken die op de vier principale kardinale deugden gerechtigheid, wijsheid, matigheid en sterkte wijzen, hebben eenzelfde werking als de andere drie.⁴² Ook zij helpen de ziel in haar opgaande beweging. De eerste deugd, gerechtigheid, is een door God ingestorte deugd. Deze ondersteunt de lagere zielsvermogens: de gedachten van de ziel en het laten van haar eigen wil. De gerechtigheid helpt de ziel een zuiver verlangen te houden met een zuivere bedoeling van het hart.⁴³ Deze faculteiten worden lager gerangschikt dan de hogere vermogens van geheugen, verstand en wil. Ze helpen de menselijke ziel om zich niet af te laten leiden door wereldse genoegens en gevoelens.

Wijsheid helpt de ziel te onderscheiden tussen goed en kwaad, matigheid tussen te veel en te weinig. De deugd van sterkte ondersteunt het huis van de ziel in het verkrijgen en bewaren van alle deugden.⁴⁴ Op die manier houden de zeven zilveren pilaren het gebouw van de zielstempel rechtop. Als de tempel

³⁸ Ibid., f. 16v.

³⁹ *Vanden tempel onser sielen*, f. 16vff.

⁴⁰ Ibid., f. 17v.

⁴¹ Ibid., f. 17v. *Siele* kan dus zowel op ziel als op ziel en geest doelen.

⁴² Vgl. *Vanden tempel onser sielen*, f. 17v.

⁴³ Ibid., f. 17v.

⁴⁴ Ibid., f. 18v.

van binnen en buiten schittert, worden de zuilen verguld door de zeven gaven van de Heilige Geest.⁴⁵

De auteur besteedt veel aandacht aan de goddelijke en kardinale deugden. Wil God in zijn oneindige liefde en barmhartigheid, in heel zijn transcendente zijn in de mens wonen,⁴⁶ dan dient de mens zijn ziel en zijn geest voor te bereiden op de komst van God. Geloof, hoop, liefde, gerechtigheid, wijsheid, matigheid en sterkte zullen de mens helpen in zijn opgang naar God en vereniging met hem. Hoewel beschrijvend, is het traktaat daarmee ook zeker voorschrijvend van aard.

Op de zuilen van de deugden in de zielstempel, rust, zo vervolgt de tekst, een gouden troon. Die troon is het godvormig gemoed, doorlicht met goddelijke klaarte.⁴⁷ Het adjectief *godvormig*, op God gelijkend, is hierboven al gevallen, maar het begrip ‘gemoed’ werd niet genoemd. De betekenis van deze term, die in het hedendaags Nederlands een andere betekenis gekregen heeft⁴⁸, wordt in deze context niet direct duidelijk. Omdat de term in dezelfde alinea nogmaals voorkomt, wordt die hieronder volledig geciteerd:

“Desen throon is dat godformich ghemoede/ dat met godliker claerheyt doorlucht is. Die stoel is elpen beenen die lenen gulden. Dese stoel is dat puer ghedacht/ stille barnende in godliker liefden/ daer die vredsamige coninc der eewigher Wijsheyt in rust/ als in een conincklike throon/ die dat ghemoede vestiget in een eenvuldich licht boven alle zijn invallen/ ende doet dat sincken in stilder minnen ende vryheyt des geests ende vernieuwet alle dinc inder sielen ende door vloeyt alle die crachten ende sinnen/ ende maectse God ghebruykelic.”⁴⁹

De troon (bestaand uit een stoel met gouden leuning) is het *ghemoede* of de zuivere geest. Op de stoel rust de koning die het gemoed verankert in een eenvoudige licht, boven alle opwellende gedachten. Deze koning van de eeuwige wijsheid⁵⁰ laat het gemoed zinken in stille liefde en vrijheid van de geest, hij vernieuwt alle dingen in de ziel, doorvloeit alle zielsvermogens en zintuigen en maakt die God-genietend.⁵¹

⁴⁵ Vgl. *Vanden tempel onser sielen*, f. 19r. De auteur geeft een opsomming die licht afwijkt van de moderne katholieke leer. In de tekst worden achtereenvolgens verstand, wijsheid, oordeel, beraad, vrees, vrede en goertierenheid genoemd. De moderne leer stelt dat de Geest de volgende charismata geeft; wijsheid, inzicht, raad, kracht, kennis, vroomheid, ontzag. Zie de *Catholic Encyclopedia*, lemma ‘Holy Ghost’, via <http://www.newadvent.org/cathen/07409a.htm>, 6 augustus 2015.

⁴⁶ Vgl. AMPE, 1968, 106 e.v.

⁴⁷ *Vanden tempel onser sielen*, f. 19v.

⁴⁸ In hedendaags Nederlands betekent gemoed: het centrum van gevoelens en hartstochten.

⁴⁹ *Vanden tempel onser sielen*, f. 19rff.

⁵⁰ Een referentie het aanvangscitaat uit Spreuken: de wijsheid die voor zichzelf de zielstempel gebouwd heeft. (Vgl. Spreuken 9,1.)

⁵¹ Het Middelnederlandse werkwoord ‘gebruken’ en woorden die daarvan afgeleid zijn, worden in middeleeuwse mystieke teksten gebruikt om het wederzijdse genieten van God en de menselijke ziel, verenigd in mystieke liefde, uit te drukken. Vgl. lemma “gebruken”, in: VERWIJ & VERDAM, (1885-1929), via <http://gtb.inl.nl/openlaszlo/my-apps/GTB/Productie/HuidigeVersie/src/inlgtb.html?owner=GTB>. Ampe verwijst op deze plaats terecht naar Ruusbroecs *Rijcke der ghelieven*. Zie AMPE, 1968, p. 236, n. 80.

Doordat de gerichtheid van het gemoed invloed heeft op de hele mens, is het mogelijk het begrip te verstaan als de beoogde gerichtheid van de zielstempel. Gemoed verwijst dan naar de intentie van de geest en de ziel, die gericht zijn op God en op de godsontmoeting. Op basis van deze alinea is het echter niet mogelijk om een volledig en helder beeld te vormen van de plaats die het gemoed inneemt in de mystieke antropologie zoals die de auteur van de *Tempel* voor ogen staat.

De tekst lijkt hier een inwaartse beweging te maken. Was aanvankelijk nog sprake van een gebouw, de auteur concentreert zich nu op de plek waar de heiligheid het meest aanwezig is. Van daaruit wordt het geheel van de ziel beïnvloed door degene die op de troon zit. De zittende koning is de wijsheid die de zielstempel in beginsel geschapen heeft. In de tekst wordt daarnaast meerdere malen geïmpliceerd dat het *ghemoede* een beweging ondergaat: het wordt 'doorlicht' door goddelijk klaarte, het gemoed wordt door de koning 'gevestigd', 'verankerd' in eenvoudig licht en dezelfde laat het *ghemoede* 'zinken' in stille minne. Hij maakt bovendien alles in de ziel nieuw. Deze beweging zet zich voort in de zintuigen, de ziel en de geest, zoals de laatste regels van de alinea stellen. Zo maakt de koning van de wijsheid de ziel God-genietend; de mens staat volledig in dienst van de eenheid met God.

Nadat het beeld van de koning op de troon is afgesloten, vervolgt de tekst met een bespreking van het heiligdom en het altaar die zich in de tempel bevinden:⁵² "Dat sanctuaria in desen tempel is die eenicheyt des geests/ daer die heylige Drievuldicheyt/ sonder onderlaet in gheert ende aenghebeden wort."⁵³ Het heiligdom is de eenheid van de geest, de plaats waar de Triniteit zonder ophouden in aanbeden en geëerd wordt. De opperste hiërarchie van de menselijke zielstempel lijkt hiermee bereikt. Het gemoed is volledig gericht op de eenheid van geest, en alle deugden, de hogere en lagere zielskrachten staan in dienst van deze eenheid van geest. Daar heeft de mens zich met al zijn vermogens voorbereid op de godsvereniging.

Uit de volgende passage blijkt echter dat dit nog niet de plaats in de zielstempel is waar de godsontmoeting in de mens plaatsvindt. In de eenheid van de geest is alleen menselijke activiteit. Voor een godsontmoeting is ook activiteit van God nodig, en die vindt plaats in het altaar in de zielstempel. Dit altaar is de verborgen rijkdom van het goddelijk wezen, waar de beeldloze,

⁵² Zo wordt een volledig beeld opgebouwd van een kerk, met een aantal wezenlijke elementen; zetel (van de priester/bisschop), heiligdom en altaar.

⁵³ *Vanden tempel onser sielen*, f. 19v. Het begrip 'eenicheyt des geests' komt van Ruusbroec. Veel van het gedachtegoed van de *Tempel* heeft Ruusbroec als bron. Vgl. AMPE, 1968, p.90: "[...] de diepere kern van Ruusbroec [heeft] de Schrijfster beïnvloed en haar een stevige basis voor haar antropologisch en trinitarisch inzicht bijgebracht."

goddelijke afgrond aanbeden wordt.⁵⁴ Op deze heiligste plek, het hemelijke heilige der heiligen, ontmoeten God en mens elkaar in de menselijke ziel. Het goddelijk wezen raakt hier aan het menselijk wezen.

“Daer dat eeuwige Woort dat uut en vaderliken herte eewelic sonder onderlaet ende inder tijt gheboren wort/ ende opgheoffert, daer die innighe siel haer selven ende alle ghenade die si uut God ontfangen heeft/ weder op draget totten love Gods/ in dat heymlike sancta sanctorum/ dat met allen enghelen ende heylighen ombeset is/ die dat sanctuarium ende den conincliken throon/ ende den tempel Gods om staen/ ende nacht ende dach bewaren/ ende God daer in eeren ende loven/ met blischappen/ dat God sulcken woninghe inder aerden heeft.”⁵⁵

De godsontmoeting wordt in deze passage beschreven als een onophoudelijk geboren en geofferd worden van het eeuwige Woord in de tijd. De vereniging van de mens met God is het altijd opnieuw geboren worden en sterven van Christus in de mens, die aan tijd gebonden is. De eeuwigheid van God en de tijdelijkheid van de mens komen samen. De ziel draagt zichzelf en alle genade die zij ontvangen heeft, op aan God tot diens lof, in de grond van de ziel, het verborgen heiligdom.

Op deze beschrijving van de godsontmoeting volgt een korte passage waarin blijkt dat de opperste zielshiërarchie minder strikt geïnterpreteerd dient te worden dan op basis van eerdere uitingen geconcludeerd werd. De engelen en heiligen, die rondom het verborgen heilige der heiligen staan, beschermen ook onophoudelijk (dag en nacht) dit heiligdom, de koninklijke troon en de tempel van God. Het wordt hier niet volledig duidelijk of met de “tempel Gods” alleen het heiligste deel van de ziel bedoeld wordt, dat wil zeggen, het wezen van de mens dat aan God raakt, of dat hier naar de ziel als geheel verwezen wordt. Ampe is van mening dat de drie termen ‘sanctuarium’, ‘conincliken throon’ en ‘tempel Gods’ als synoniemen begrepen kunnen worden.⁵⁶ De beide werkwoorden ‘ombeset’ en ‘omstaen’ lijken hier inderdaad op te wijzen. In dat geval zijn de verschillen tussen heiligdom, troon en tempel niet zo helder als eerder voorgesteld. Doordat de mens in zijn diepste wezen God ontmoet, worden de delen van de ziel die het dichtst bij God staan in hun geheel heiliger.

Deze vereniging met God, in het wezen van de menselijke ziel, is datgene waartoe de mens geschapen is, als woning van God op aarde te zijn. Heel het lichaam, de ziel en de geest van de mens behoren in dienst te staan van de innerlijke ontmoeting met God. Maar door de zondeval heeft de mens deze tempel besmet, onrein gemaakt en besmeurd.

⁵⁴ *Vanden tempel onser sielen*, f. 19v.

⁵⁵ *Ibid.*, f. 19v.

⁵⁶ Vgl. AMPE, 1968, p. 236ff.

DE ZONDEVAL

Het tweede en derde kapittel van de *Tempel* bespreken de ontheiliging van de zielstempel door de zonde.⁵⁷ Dat doet de mens doordat hij Gods woning “ontreynt met onreyne gedachten der stinckender beesten ende der quader genuechten [...]”⁵⁸ De lagere zielsvermogens krijgen de overhand, beïnvloed als zij worden door de wereld en de zintuigen. De hogere vermogens en het op God gerichte gemoed handelen niet naar datgene waartoe zij geschapen zijn. De ziel, kortom, “soect inden uwendigen dingen haer ghenoechte.”⁵⁹ De mens, geschapen om met God verenigd te worden, bederft zijn leven door rust en troost te zoeken in uiterlijke genoegens.

De auteur draagt de lezer op alle zonden te schuwen. Want “haer ghenoecht is cort, die misdaet is groot, die val is swaer, die schade is onverhalic, die schande is onverwinnelick, die pine is eewich.”⁶⁰ Het genot is maar kort en de misdaad is groot. De val is zwaar en de schade onherstelbaar. De schande is onuitwisbaar en de pijn eeuwig. Door te zondigen, handelt de mens niet naar zijn bestaansgrond.

God heeft zich beklaagd en heeft gehuild om deze zondige mens. Want de ziel is gefundeerd in God en God in de ziel.⁶¹ Hij heeft zwaar geleden en is gestorven voor het herstel van de tempel, nadat hij 33 jaar gewerkt heeft om de menselijke zielstempel weer op te bouwen. De eerste poging van Christus om de zielstempel te herstellen, wordt beschreven aan de hand van Mattheüs 21, dat verhaalt hoe Hij de kopers en verkopers uit de tempel jaagt.⁶² De handelaars zijn de lagere zielskrachten: “Dat zijn die onreyn ende ghierighe ghedachten ende alle onrechte oordeelen [...]”⁶³ De lagere zielskrachten moeten door de komst van Christus in de zielstempel weer teruggevoerd worden en God onophoudelijk aanbidden.⁶⁴

Het woord van God is krachtig, levend en “doorgaet die siel als een swaert, [...] so dattet den gheest scheyt vander sielen, ende doet die geest opwaert stigen, ende één met god wesen.”⁶⁵ Om weg te gaan van de zonde moet de geest losgesneden worden van de ziel. Dan kan allereerst de geest weer één worden met God. Daarna volgen ziel en lichaam.⁶⁶

⁵⁷ De tekst van het tweede hoofdstuk is grotendeels ontleend aan een preek van Bernardus van Clairvaux. Voor het derde kapittel heeft Ampe geen bron kunnen vinden. Vgl., AMPE, 1968, 240-250.

⁵⁸ *Vanden tempel onser sielen*, f. 21v.

⁵⁹ *Ibid.*, f. 22v.

⁶⁰ *Vanden tempel onser sielen*, f. 23v.

⁶¹ *Ibid.*, f. f24r. God en Christus worden hier als synoniem gebruikt.

⁶² Mattheüs 21, 12-13.

⁶³ *Vanden tempel onser sielen*, f. 24vff.

⁶⁴ *Ibid.*, f. 25r. Vgl. ook Lucas 19,45.

⁶⁵ *Vanden tempel onser sielen*, f. 25v. Het wordt in de tekst niet duidelijk of hier de woorden van de bijbel bedoeld worden of Christus in zijn hoedanigheid als het levende Wood.

⁶⁶ *Ibid.*, f. 25v.

HET HERSTEL VAN DE ZIEL DOOR CHRISTUS

Het herstel van de zielstempel wordt allereerst besproken aan de hand van Christus' uitspraak in het Johannesevangelie: "Breek deze tempel af en na drie dagen zal ik hem herstellen."⁶⁷ Christus laat zijn lichaam en ziel lijden voor het menselijke lichaam en de ziel. Door de angst van Christus' ziel, is de troon en tempel van de menselijke ziel hersteld; de zuilen zijn weer rechtop gezet, vastgemaakt, verzilverd en daarna opnieuw verguld.⁶⁸ De geest van Christus blijft echter in de volkomen staat van de godsontmoeting, zodat de geest van de mens wordt vrijgemaakt en de mens God kan ontmoeten. Zo wordt de menselijke geest Christus' verborgen heiligdom, waar het heilige der heiligen is. Daar heeft Hij Zijn altaar en daar wordt in de verborgenheid God zonder beelden, stil en helder aanbeden.⁶⁹ In de menselijke zielstempel wordt Christus de Hogepriester, die door de aanwezigheid van Zijn altaar de hele tempel consacreert. Christus vernieuwt en herstelt de mens, om de geestelijke tempel opnieuw een ware woning van God te maken, een tabernakel, waar de vieringen van de uiterlijke kerk in voltooid worden.⁷⁰

Het is de taak van de mens om heel zijn lichaam, ziel en geest altijd op God gericht te houden. Dat doet de mens door zich elk ogenblik opnieuw volledig te offeren aan God en door een mystieke *imitatio Christi*. Door die volkomen navolging van Christus komt de mens tot het onophoudelijk "aenschouwen [der] godheyt".⁷¹

BESLUIT

In het zestiende-eeuwse traktaat *Vanden tempel onser sielen* wordt een uitgebreide beschrijving gegeven van de mens in relatie tot de onmiddellijke godservaring. De mens is met lichaam, ziel en geest en alle vermogens waar hij over beschikt, geschapen om God innerlijk te ontmoeten. Voor de vereniging met God is een deugdzzaam leven vereist, maar bovenal een volledige navolging van Christus in alle aspecten van het innerlijke leven van de mens.

⁶⁷ Johannes 2,19.

⁶⁸ *Vanden tempel onser sielen*, f. 26r.

⁶⁹ *Ibid.*, f. 26v.

⁷⁰ *Vanden tempel onser sielen*, f. 27v.

⁷¹ *Ibid.*, f.30v.